

ПРОЕКТУВАННЯ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ: СТРУКТУРА ВИБОРЧОГО БЮЛЕТЕНЯ

У продовженні статті розкриваються основні підходи до визначення структури виборчого бюлетеня в процесі проектування виборчих систем.

Ключові слова: виборча система, електоральний дизайн, виборче право, виборчі стандарти, виборчі норми, виборчий бюлетень, структура бюлетеня.

В продолжении статьи раскрываются основные подходы к определению структуры избирательного бюллетеня в процессе проектирования избирательных систем.

Ключевые слова: избирательная система, электоральный дизайн, избирательное право, избирательные стандарты, избирательные нормы, избирательный бюллетень, структура бюллетеня.

The second part of the article describes main approaches to the design of electoral ballots structure as a part of electoral design process.

Key words: electoral system, electoral design, electoral law, election standards, electoral rules, electoral ballot, ballot structure.

У продовження попередньої статті [1], у якій увага була приділена загальним принципам електорального дизайну та короткому огляду основних розбіжностей у поглядах на розробку виборчих систем між ортодоксальною і центріпеталістською школами, в даному тексті автор має намір почати розмову про параметризацію виборчих систем.

Саме питання параметризації виборчих систем, як це не парадоксально, не породжує такого спектру різноманітних позицій, як можна було б очікувати. Як указує один із найбільш визначних теоретиків електорального дизайну А. Лейпхарт у спільній роботі із Д. Айткеном, існує широка згода між експертами у галузі виборчих систем щодо того, що найбільш важливими вимірами виборчої системи є величина виборчого округу та виборча формула, яка може мати три варіанти: мажоритарний, пропорційний та напівпропорційний [2, с. 10].

До цих основних вимірів А. Лейпхарт та Д. Айткен додають ще 4 менш важливі: структуру виборчого бюлетеня, відповідність у структурі населення різних виборчих округів, зв'язок між парламентськими та президентськими виборами, споріднення між політичними партіями, що беруть участь у виборах [2, с. 14].

Автор, утім, схиляється до дещо іншої позиції, висловленої у відомій роботі М. Шугарта та Р. Таагепери, де до числа основних параметрів виборчої системи належать структура бюлетеня та механіка голосування, виборчі округи та учасники

виборів, спосіб переведення голосів у мандати [3]. В даному випадку структура виборчого бюлетеня та спосіб переведення голосів у мандати виступають певною розшифрованою дещо абстрактного поняття «виборча формула» (у А. Лейпхарта та Д. Айткена саме вони і становлять основу формули, а тому є більш доцільними для детальної параметризації виборчих систем).

Кожен з параметрів заслуговує на окрему увагу, оскільки при більш прискіпливому розгляді наявних альтернатив у проектуванні виборчих систем відкриваються принципово нові можливості.

Почати розгляд параметрів доцільно аб ово, тобто безпосередньо з визначення типу виборчого бюлетеня, оскільки саме з останнім доведеться мати справу кожному виборцю на дільниці. Врешті-решт, саме виборчий бюлетень є тим наріжним каменем, навколо якого вибудовується уся виборча система. І вплив його на результати виборів при цьому чи не більший, ніж достатньо абстрактне визначення тип самої виборчої системи як пропорційної, мажоритарної або змішаної. Вплив цей стосується партійної системи, формування уряду, ступеня конфліктності у політичній боротьбі та суспільстві в цілому. Ми не маємо наміру аналізувати цей вплив у даній частині статті, оскільки, як було показано вище, структура виборчого бюлетеня є лише одним із параметрів виборчої системи, а отже, подібний аналіз змусив би нас дещо випередити події, оскільки він неможливий та й недоцільний без урахування решти двох основних параметрів.

Першу і майже класичну спробу типологізувати виборчі бюлетені здійснив у 1967 р. Д. Ре. Він увів у вжиток поняття *категоричного і ординального бюлетеня*. Під «категоричним» розуміється такий бюлетень, у якому виборець має змогу віддати свій голос лише за одного кандидата чи за одну політичну партію (блок політичних партій). «Ординальним» вважається бюлетень, у якому виборець має можливість або є зобов'язаним ранжувати політичні партії чи кандидатів відповідно до власних політичних уподобань [4, с. 169].

Утім, очевидним є той факт, що підхід Д. Ре не є універсальним, оскільки випускає з поля зору низку можливих варіантів побудови виборчого бюлетеня. На його недосконалість і певну помилковість указували вже А. Лейпхарт та Д. Айткен [2, с. 14]. Очевидною була необхідність удосконалення та розширення концепції Д. Ре, чому і присвятила свою увагу значна кількість дослідників.

Так П. Л'юїс вказує, що бюлетень, у якому виборець може віддати перевагу окремим кандидатам усередині партійного списку, не є ані категоричним, ані ординальним. Такий варіант виборчого бюлетеня він називає *проміжним* [5, с. 111].

Деяко інший погляд на проміжний варіант між категоричним і ординальним бюлетенем пропонують М. Галлахер та П. Мітчелл. Вони виділяють так званий *роздільний бюлетень*, який застосовується за змішаних виборчих систем (Німеччина) або систем із панашажем (Люксембург, Швейцарія) і дозволяє виборцю розділити свої голоси між декількома політичними партіями [6, с. 8].

Д. Фаррелл, у свою чергу, доповнює Д. Ре, створюючи дворівневу типологію виборчих систем на основі структури виборчого бюлетеня. Першим критерієм він пропонує вважати *природу вибору*: тобто те, обирають виборці між партіями чи кандидатами; а другий запозичує у Д. Ре, називаючи його *мірою вибору*, коли виборцям надається категоричний чи ординальний бюлетень [7, с. 170].

У спільній із Р. Скаллі роботі 2007 року Д. Фаррелл визнає необхідність доповнення власної типології, вводячи додатковий параметр, який оцінює можливість впливу виборців на позиції кандидатів у запропонованих списках. Відповідно, виборчий бюлетень може бути *закритим* (коли виборці не можуть змінити порядок кандидатів, запропонованих партією), *ранжованим* (коли виборці можуть із допомогою обмеженого числа переваг покращити позиції окремих кандидатів у списках, запропонованих політичними партіями), *відкритим* (коли обрання кандидатів залежить виключно від волі виборців) [8, с. 77-78].

П. Норріс будує власну типологію, відмежовуючись від напрацювань Д. Ре і беручи за основний критерій те, перед яким саме виборком постає громадянин, заходячи до виборчої кабінки. Він виділяє *«бюлетені кандидатів»* (виборець віддає один голос за кандидата в одномандатному

окрузі), *преференційні бюлетені* (виборець віддає голос за список політичної партії, у якому може надати перевагу окремим кандидатам), *«партійні бюлетені»* (виборець голосує лише за список партії в цілому, не віддаючи переваги окремим кандидатурам у цьому списку), «дуалістичні бюлетені» (виборець має можливість проголосувати і в багатомандатному, і в одномандатному округах) [9, с. 12].

Утім, у більш пізній роботі П. Норріс разом із Л. Ле Дюком та Р. Ніємі повертається до напрацювань Д. Ре, визнаючи доцільність виокремлення категоричних та ординальних бюлетенів. Однак більш важливим критерієм для розрізнення типу бюлетенів за їх структурою він вважає ступінь їх відкритості. При цьому він не виділяє, подібно до Д. Фаррелла та Р. Скаллі, окремо закриті, відкриті і ранжовані бюлетені, а веде мову про існування певної градації бюлетенів від закритих до відкритих [10, с. 37-38].

Такий підхід є загальноприйнятим у політологічних дослідженнях, проте в роботах фахівців із дискретної математики зустрічаємо більш деталізовану типологізацію виборчих бюлетенів. Так П. ді Кортон, С. Манці, Е. Пеннісі, Ф. Річча і Б. Сімеоне у колективній монографії, присвяченій оцінці та оптимізації виборчих систем, віддаючи належне Д. Ре, виділяють уже не два, а чотири типи виборчих бюлетенів, виокремлюючи до того ж і їх підтипи, які дозволяють вести мову не про доповнення напрацювань Д. Ре, а про їх принципову переробку і спробу створення певної узагальнюючої багаторівневої класифікації [11, с. 16].

Перший тип, виділений П. ді Кортон та його колегами, одержав назву *списочного бюлетеня*. Він передбачає голосування виборця за виборчий список політичної партії або блоку політичних партій у цілому. Такі списки можуть застосовуватися як за мажоритарної виборчої системи (системи блокового голосування за партійні списки), так і за пропорційної (переважно у незв'язних або паралельних пропорційних виборчих системах).

Другий різновид – *преференційний виборчий бюлетень*. Він передбачає наявність у виборця певної, встановленої законом кількості переваг, які він може використати як у повному обсязі, так і частково. При цьому із запропонованого списку він обирає у певному порядку окремих кандидатів.

Преференційний виборчий бюлетень має два основні різновиди: однопреференційний бюлетень та мультипреференційний бюлетень. Очевидно, що у першому випадку виборець визначає єдиного кандидата, якому прагне віддати свій голос, а у другому випадку – має можливість обрати із запропонованого переліку двох і більше кандидатів.

Мультипреференційні бюлетені, в свою чергу, поділяються на гомогенні та гетерогенні. Гомогенний виборчий бюлетень надає виборцю можливість використовувати переваги виключно в межах переліку кандидатів, висунутих від однієї політичної партії. У випадку, якщо виборцю

дозволяється віддавати перевагу кандидатам від різних політичних партій, тобто використовується так званий панашаж, виборчий бюлетень називається гетерогенним.

Преференційні виборчі бюлетені застосовуються переважно в умовах пропорційної виборчої системи партійних списків (зв'язні та незв'язні виборчі системи), втім їх застосування можливе і для мажоритарних виборчих систем.

Третім різновидом є *кумулятивний виборчий бюлетень*. Як і у випадку з преференційним бюлетенем, виборець одержує визначену законом кількість преференцій. Однак в даному випадку він має право надавати одному кандидату більше, ніж одну преференцію. За бажанням він може віддати усі свої голоси лише на користь одного кандидата.

Використання кумулятивного виборчого бюлетеня створює особливі випадки виборчих систем, які не можуть бути у традиційній термінології віднесені ані до мажоритарних, ані до пропорційних, ані до змішаних виборчих систем.

Четвертий тип виборчого бюлетеня – *ранжований бюлетень*. За умов його застосування кожен виборець повинен ранжувати усіх представлених у бюлетені кандидатів, виходячи із власних уподобань. При цьому бюлетені, у яких ранжовано не всіх кандидатів, вважатимуться недійсними.

Такий виборчий бюлетень застосовується у мажоритарній системі альтернативного голосу та у пропорційній системі єдиного голосу, що передається, – даний різновид виборчого бюлетеня широко застосовується під час виборів різного рівня в Австралії.

Втім, і такий детальний перелік типів і підтипів виборчих бюлетенів, запропонований італійськими вченими, не можна вважати абсолютно повним, і, на думку автора, має бути доповнений.

Так для ранжованих бюлетенів принципово важливо врахувати і такий їх різновид, за якого виборець зобов'язаний ранжувати не повний список кандидатів, а лише певну його визначену частину. Такий тип виборчого бюлетеня притаманний для системи підтримуючого голосу, що застосовується для виборів мера Лондона та з певними варіаціями для виборів президента у Шрі-Ланці [12, с. 3]. Таким чином, можна вказати на існування повних і частково ранжованих бюлетенів.

Також доцільно врахувати і такий фактор, як початковий порядок розташування кандидатів у списку за мультипреференційного голосування. Так можливе як розташування в алфавітному порядку, так і розташування кандидатів у наперед визначеному партією порядку. Слід зауважити, що такий варіант традиційно притаманний для пропорційних виборчих систем, у яких застосовуються партійні списки. Втім це не означає, що він неможливий при голосуванні за окремого кандидата. Так в Австралії здобула поширення практика так званого білетного голосування, за якого

виборцю, який має ранжувати у бюлетені кандидатів від різних політичних партій, заздалегідь пропонується готовий варіант такого ранжування від кожної політичної партії. Виборець може або погодитися з пропонованим підтримуваною ним партією розташуванням преференцій, або розставити їх на власний розсуд. Утім, якщо врахувати, що в першому випадку достатньо поставити у бюлетені всього одну позначку, а в другому розташувати у певному порядку кандидатів, кількість яких може перевищувати десять, то не викликає подиву, що вже менше ніж через 20 років після впровадження такої практики 95 % австралійських виборців користувалися готовим ранжуванням [13, с. 48].

Цілком можливо ввести й інші, додаткові критерії для типологізації виборчих бюлетенів. Так за способом представлення інформації можна виділити текстові та піктографічні бюлетені. Останні застосовуються в країнах із значним відсотком неписьменного населення, коли лише наявність у бюлетені навпроти кожної політичної партії певного символу дозволяє частині виборців зробити вибір без сторонньої допомоги. Застосування такого роду виборчих бюлетенів практикується, зокрема, в Індії. Також можливе застосування як бюлетенів, де виборцю пропонується надрукований список кандидатів, так і бюлетенів, у які виборець має власноруч вписати ім'я кандидата, за якого він голосує (такі бюлетені застосовуються на Філіппінах) [14, с. 106].

Втім, зазначене стосується більшою мірою вже суто технічних аспектів процедури голосування, до яких ми звернемося у наступній частині статті. Тут же слід більш детально показати політичні наслідки застосування різних варіантів виборчих бюлетенів. Для цього скористаємося даними гіпотетичного одномандатного виборчого округу, де балотуються 5 кандидатів – А, В, С, D, E.

У табл. 1 представлено відомості щодо даного округу. Виділено 6 груп виборців, кожна з яких віддає перевагу кандидатам у різному порядку. Сірим фоном виділено кандидатів, яких відповідні групи виборців вважають неприйнятними.

Припустимо тепер, що виборцю буде запропоновано обрати кандидата від даного округу, користуючись категоричним або однопреференційним бюлетенем. У такому випадку виборець зможе висловити лише свою першу преференцію. У випадку, якщо за законом для перемоги достатньо відносної більшості (із загальної кількості 55 000 голосів), то кандидат А перемагає решту із підтримкою у 18 000 голосів, хоча при цьому його вважають абсолютно неприйнятним удвічі більше виборців – 37 000. Така ситуація, за визначенням, є конфліктогенною і може приводити до влади екстремістськи налаштованих кандидатів та делегітимізувати представницькі органи влади.

Преференції виборців у одномандатному окрузі*

№	Кількість виборців	Преференція 1	Преференція 2	Преференція 3	Преференція 4	Преференція 5
I	18 000	A	D	E	C	B
II	12 000	B	E	D	C	A
III	10 000	C	B	E	D	A
IV	9 000	D	C	E	B	A
V	4 000	E	B	D	C	A
VI	2 000	E	C	D	B	A

* Автор використовує тут математичні дані для прикладу з джерела [15], яке не є суворо науковим за своїм характером, але надає дуже вдалий підбір цифр для демонстрації окремих парадоксів виборчих систем.

Якщо ми застосуємо систему підтримуючого голосу (яка в даному випадку виступить еквівалентом системи абсолютної більшості) і частково ранжований бюлетень, дозволивши виборцям висловити не одну, а дві преференції та встановивши умовою перемоги одержання абсолютної більшості голосів, то побачимо, що кандидат А одразу не здобуває перемоги ($18\,000 < 22\,501$), а тому з підрахунку виключається решта кандидатів, окрім двох лідерів – А і В. При цьому другі преференції виключених із розрахунку кандидатів розподіляються серед цих лідерів. У підсумку кандидат В здобуває перемогу: $12\,000 + 10\,000 + 4\,000 = 26\,000 > 18\,000$. У такому варіанті, незважаючи на те, що переможець так чи інакше здобув підтримку більше ніж 50 % виборців, при підрахунку інших преференцій не було враховано думку 11 000 осіб.

Ця ситуація вирішується шляхом застосування повного ранжованого бюлетеня, який використовується за мажоритарної системи альтернативного голосу. В даному випадку один за одним виключаються з підрахунків кандидати з найменшою кількістю голосів, доки розподілення їх других, третіх і т. д. преференцій не дозволить одному з кандидатів, що залишилися, здобути 50 % + 1 голос. При першому підрахунку відсікається кандидат Е – його 6 000 голосів розподіляються між кандидатами В (4 000) та С (2 000). У наступному підрахунку аутсайдером стає кандидат D, голоси якого (9 000) відповідно до других преференцій переходять кандидату С. Як наслідок, при третьому підрахунку останнім залишається кандидат В (16 000 голосів проти 18 000 у кандидата А та 21 000 у кандидата С), а в останньому підрахунку кандидат С, одержавши четверту (!) преференцію виборців кандидата В, упевнено перемагає кандидата А (37 000 проти 18 000).

За такого варіанта подачі і підрахунку голосів виникає цікава колізія: для того, щоб його бюлетень не був визнаний недійсним, виборець змушений ранжувати усіх кандидатів, навіть тих, кого він вважає неприйнятними. Як наслідок, виявилось, що кандидат С, який перемагає за даної системи, при підрахунку одержав голоси 12 000 виборців, які вважають його кандидатуру взагалі неприйнятною.

Принагідно зазначимо, що можливий і інший варіант, який у загальних рисах повторює попередній та застосовує той самий ранжований бюлетень, але фактично в якості кумулятивного бюлетеня. Мається на увазі так званий «метод Борда» та його модифікації, які передбачають визначення суми добутку кількості виборців, що проставили кандидату дану преференцію, і різниці між кількістю кандидатів, які балотуються, та порядковим номером преференції. За такої системи переможцем стає вже кандидат D, який усього на 2 пункти випереджає кандидата Е. Принципово не відрізняючись за процедурою голосування і типом бюлетеня, дана виборча система практично не знаходить застосування у виборах центральних органів влади країн світу через великі складнощі у підрахунку голосів. Тому її застосування залишається справою невеликих острівних країн (Науру, у модифікованому вигляді). На відміну від попереднього варіанта, за такого підрахунку голосів кандидат не одержує переваг від голосів виборців, які поставили його у порядку преференцій на останнє місце.

Нарешті, схвальне голосування із варіантом кумулятивного бюлетеня дозволяє уникнути як примусового голосування виборця за усіх кандидатів, так і неврахування частини преференцій: виборці віддають свої голоси за усіх кандидатів, яких вважають прийнятними. У нашому прикладі кандидати D та Е здобудуть кожен по 55 голосів.

Утім і такий варіант бюлетеня не буде, як бачимо, позбавлений недоліків, оскільки він уже не відображає в повній мірі вподобання виборця, рівняючи усіх, незалежно від того, в якому ступені підтримує їх виборець.

Для України дане питання, незважаючи на численні дискусії щодо вад і переваг різних типів виборчих систем, завжди залишалося на задньому плані. Як правило, при цьому основним аргументом проти розгляду більш складних типів виборчих бюлетенів та й узагалі альтернатив класичному варіанту, що застосовується в Україні із самого проголошення незалежності, стає побоювання громіздкості і незрозумілості нових бюлетенів для пересічних громадян через низький рівень їх політичної освіти. Так само заперечення введення у вжиток ускладнених варіантів вибор-

чого бюлетеня ставиться у залежність від стабілізації партійної системи, зменшення кількості політичних партій, проведення адміністративної реформи [16].

Втім, не варто недооцінювати українського виборця. Преференційні виборчі системи успішно застосовують чи застосовували Австралія, Шрі-Ланка, Папуа-Нова Гвінея, тобто країни, де для окремих регіонів питання політичної освіти населення може вирішуватися ще більш складно, ніж це має місце в Україні.

Завершуючи розмову про структуру виборчого бюлетеня, як одного із вихідних параметрів вибор-

чої системи, слід сказати, що при всьому різноманітті підходів до вирішення цього питання найбільш повною, на думку автора, може вважатися концепція П. ді Кортонна та його колег за умов доповнення її таким критерієм, як природа вибору (тобто вибір серед партій або кандидатів), що був запропонований Д. Фарреллом.

У наступній частині статті увага буде приділена розгляду наукових підходів щодо визначення розміру виборчого округу – другого серед базових параметрів електорального дизайну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чупрін Р. Проектування виборчих систем: основні підходи та принципи / Р. Чупрін // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв, 2010. – Т. 131. – С. 64–68. – (Серія «Політичні науки»; вип. 118).
2. Lijphart A. Electoral systems and party systems: a study of twenty-seven democracies: a study of twenty-seven democracies, 1945-1990 / A. Lijphart, D. Aitkin. – Oxford University Press, 1994. – 209 p.
3. Таагепера Р. Описание избирательных систем / Р. Таагепера, М. Шугарт // Полис. 1997. – № 3. – С. 114–137.
4. De Villiers B. Institutional development in divided societies / B. De Villiers, F. Delmartino. – HSRC Press, 1998. – 396 p.
5. Lewis P. Party development and democratic change in post-Communist Europe: the first decade / P. Lewis. – Routledge, 2001. – 223 p.
6. Gallagher M. The politics of electoral systems / M. Gallagher, P. Mitchell. – Oxford University Press, 2005. – 662 p.
7. Farrell D. Electoral systems: a comparative introduction / D. Farrell. – Palgrave Macmillan, 2001. – 241 p.
8. Farrell D. Representing Europe's citizens?: electoral institutions and the failure of parliamentary representation / D. Farrell, R. Scully. – Oxford University Press, 2007. – 230 p.
9. Norris P. Electoral engineering: voting rules and political behavior / P. Norris. – Cambridge University Press, 2004. – 375 p.
10. LeDuc L. Comparing Democracies 3 / L. LeDuc, R. G. Niemi, P. Norris. – SAGE Publications Ltd, 2010. – 293 p.
11. Grilli Di Cortona P. Evaluation and optimization of electoral systems / P. Grilli Di Cortona, C. Manzi, A. Pennissi, F. Ricca, B. Simeone. – SIAM, 1999. – 230 p.
12. Durkin M. Voting systems in the UK [Електронний ресурс] / M. Durkin. – Режим доступу: <http://www.parliament.uk/documents/commons/lib/research/briefings/snpc-04458.pdf>.
13. Reilly B. Democracy in Divided Societies: Electoral Engineering for Conflict Management / B. Reilly. – Cambridge, England: Cambridge University Press, 2001. – 236 p.
14. R?land J. Parliaments and political change in Asia / J. R?land. – Institute of Southeast Asian Studies, 2005. – 324 p.
15. Condorcet and Borda Voting Methods [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bensaunders.blogspot.com/2005/10/condorcet-and-borda-voting-methods.html>.
16. Місцеві вибори в Україні: проблеми правового регулювання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=1374&iar_id=728&as=2.

Рецензенти: Іванов М. С., д.політ.н., професор;
Простова О. І., к.політ.н.

© Чупрін Р. В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2010 р.